

Баймолдина А., Мауленов Д.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, Қазақстан

Қазақ халқының дәстүрлі меншіктің ұғымы

Қазақ әдет-ғұрып құқығы –жазылмаған құқық, ол құқықтық дәстүрлер жиынтығы болып табылады. Қазақ әдет-ғұрып құқығы ғасырлар бойы қалыптасты және өзінің даму тарихы барысында бірқатар кезендерден өтті, оған басқа құқықтық жүйелер, мысалы мұсылман құқықтық жүйесі, Ресей империялық заңдары, көршілес монғол-ойрат заңдары көп әсер етті.

Егер қазақ әдет-ғұрып құқығының даму тарихын қарасақ, ол өзінің түп-тамырымен өткен ғасырлар қойнауына кетеді. Қазақ әдет –ғұрып құқығы нормаларының өзге де әлеуметтік нормаларымен қатар пайда болып, дамуы, қалыптасуы сонау сақ, үйсін, ғұн дәуірінен басталады. Қазақ әдет-ғұрып құқығы XX ғасырға дейін, дәлірек айтсақ, 1917 жылға дейін қолданылып келді.

Қазақ әдет-ғұрып құқығының қайнар көздері болып құқықтық дәстүрлер, қазақ әдет-ғұрып құқығының кодификациясы, билердің соттық прецеденттері, ереже, шариғат нормалары есептеледі.

Қандай да болмасын формада көрініс тапқанына қарамастан тәжірибеге қарап, қазіргі заманғы демократиялық түрдегі қоғамды авторитарлы, тоқырауда қалған қоғамнан қателеспестен ажырата аламыз. Бірақ өзін демократиялық деп жариялаған қоғам, өзін жалпыхалықтық деп жариялаған мемлекет шын мәнінде өз атына сай ма, жоқ па деген мәселе маңызды болып табылады.

Мәселен, әдет-ғұрып құқығы демократиялық қағидаларға негізделі отырып, өзінің көптеген нақты байланыстары мен заңдылықтарының демократиялылығымен сипатталады, бірақ әрқашан мемлекеттік идеологияға сәйкес келмейді. Бір жағынан, әдет-ғұрып құқығы шын мәнінде халықтық болып табылады, дәлірек айтқанда, демократиялық құқықтық жүйенің дамуының бастапқы стадиясы қызметін атқарады. Екінші жағынан-әдет-ғұрып

құқығын нақты бір тарихи кезеңдегі рухани, құқықтық мәдениеттің тұтастығы, өзара байланыстылығы мен сабақтастығы ретінде қарастыруға болады. Мұндай тұтастықтағы заңдылықтарды дұрыс бағаламау жалпы алғандағы құқықтық мәдениетке төмен баға беруге соқтырады.

Еліміздің тарихында, әсіресе Кеңес өкіметі дәуірінде әдет-ғұрып құқығы мемлекет және құқық тарихы саласында да, мәдениеттану саласында да, құқық философиясы саласында да қарастырылған жоқ. Бірақ өзге құқықтық жүйелерде де мұндай түсініктемелер түпкілікті сипатта болған жоқ. Әдет – ғұрып құқығы мәселелері жөнінде пікір-талас әдетте нақты мәселелерге қатысты болатын немесе саяси бағыттағы ой-пікірлерге және нақты эмпирикалық тәжірибеге байланысты болды.

Әдет – ғұрып құқығы көптеген әдебиеттерде өзіне ұқсас түсініктермен қатар қолданылады, мысалы әдет-ғұрып құқығы дәстүр ұғымымен теңестіріледі. Бірақ әдет-ғұрып құқығы әрқашан өз бастауын дәстүрлерден алмайды. Әдет-ғұрып құқығы- мазмұны мен даму деңгейі, адамдардың іс-әрекеттері мен қарым-қатынастары белгілі бір әлеуметтік топтың немесе қоғамның сана-сезімінің көрінісі ретінде қарастыруға болатын тұтастықтағы ұғым. Әдет-ғұрып құқығы терминінің өзінің көпқырлылығы мен көп мағыналылығы оны қолдануда және зерттеуде елеулі қиындықтыр тудырады.

Әдет-ғұрып құқығында адамдардың өзара қарым-қатынастарының құрылымы нақты анықталған. Ол құрылым қазіргі заманғы құқықта да бар. Бұл құқықтық дамудағы сабақтастықты анықтауға негіз болады. Әдет-ғұрып құқығында құқытар мен міндеттер ұғымы бөлінбеген, олардан жауапкершілік ұғымы да бөлінбеген күйде еді. Бірақ жеке тұлғаның құқығы қауымның (рудың, тайпаның, қоғамның) құқығынан бөлінбеген, ал жауапкершілік қоғамнан аластатушылық сипатта болды, яғни Кеңес дәуіріндегі зерттеушілер арасында әдет-ғұрып құқығында дамыған құқықтағыдай (қазіргі замандағыдай) мәмілегерлік шешімге келу жоқ деген қате пікір орын алған. Сондықтан әдет-ғұрып құқығын алғашқы қауымдық, ерте кездегі, көне сипаттағы деп, т.б. атайды. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, әдет-ғұрып құқығы деп әртүрлі негіз

бойынша (біріккен еңбектің күнделікті өмірдің, туыстықтың, көршілестіктің, ортақ этникалық бірліктің, т.б.) біріккен адамдар арасында топтық негізде қалыптасқан әрекеттерің жиынтығы түсініледі. Зерттеулерге қарағанда, бұл құқықтар келісімінің негізінде, яғни олардың қажеттілігіне сенімнің негізінде қалыптасады. Ол ережелерді орындау ерікті түрде болады, бірақ оған қоғам, ру, тайпа қадағалау жасайды және орындалмаса әртүрлі сипаттағы шаралар қолданады. Әртүрлі нақты факторлардың әсер етуі, әдет- ғұрып құқығының жазылмаған сипатта болуы, әрі бұл жөніндегі деректердің әртүрлілігі әдет ғұрып құқығы мәселелерін қарастыруда қиындықтар тудырады. Бірақ бірқатар ортақ белгілердің: ортақ территорияның, тілдің, тарихи тәжірибенің, іс жүргізу әдістерінің болуы әдет-ғұрып құқығын ұлттық мәдениеттің бөлігі ретінде қарастыруға негіз болды.

Әдет-ғұрып құқығына төмен баға берудің бірқатар себептерін атап айтуға болады: а) саяси себеп, дәлірек айтқанда Ресей империясының отарлау саясатының жүргізген негізгі бағыттары, Кеңес өкіметі дәуірінің ұстанған саясаты қазақ әдет-ғұрып құқығына жоғары баға беруге кедергі болды. Дегенмен де, қазақ әдет-ғұрып құқығы өзінің өміршеңдігімен сиатталатындығын естен шығармау қажет; б) құқық-мемелекеттің емес, қоғамның туындысы болып табылады және осы қағиданы ескермеген заңгерлердің әдет-ғұрып құқығына деген теріс көзқарасының болуы оған төмен баға беруге себеп болды; в) Кеңес өкіметі дәуірінде әдет-ғұрып құқығын зерттеуші-ғалымдардың өздері репрессияға ұшырап, еңбектері жойылғаны белгілі. Осының өзі әдет-ғұрып құқығына онды баға беруге кедергі болды.

Сондықтанда қазақ әдет-ғұрып құқығын зерттеуді кеңейту, әрі тереңдету қазіргі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Әдет-ғұрыптар адамдар арасындағы қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуші ретінде бізге көне заманнан белгілі. Мемлекеттік билік тарапынан мақұлданған әдет-ғұрыптар құқықтық мәнге ие болатын және осыдан кейін әдет немесе заң деп аталатын. Сонымен қатар, қазақ әдет-ғұрып құқығында жол, жора, жарғы терминдері де қолданылды. Қазақ Хандығының

басқарушылары үнемі қазақ әдет-ғұрып құқығының кодификациясын жасап отырған. Олардың ішінде XVI ғасырдың басында жасалған «Қасым ханның Қасқа жолы», «Есім ханның Ескі жолы», Тауке ханның «Жеті Жарғысы» атты заң жинақтары белгілі. Бұл топқа қазақ әдет-ғұрып құқығының кейінгі, XIX ғасырдағы қайнар көзі болып табылатын «Ережелерді» де жатқызуға болады. Қазақ әдет-ғұрып құқығының бұл жинақтары жайында қысқаша айтып өтетін болсақ.

«Қасым ханның Қасқа жолы» -Қасым хан (1511-1523) хандық құрған тұста халыққа және билерге сүйеніп, бұрынғы заңға өзгерістер енгізіп, дамытып, қабылданған құқықтық нормалардың жиынтығы. Бұл құқықтық актінің түпнұсқасы бізге жетпеген, бірақ көптеген зерттеуші —ғалымдардың пікірінше ол бес бөлімнен құралған: 1) Мүлік заңы (мал-мүлік, жер-су дауларына байланысты бөлім); 2) ҚҚҚылмыс заңы;3) Әскери заң;4)Елшілік заң; 5)Жұртшылық заңы; «Есім ханның Ескі жолы» -Есім хан (1598-1645 жж.) Қасым шығарған заңдарға толықтырулар мен өзгерістер енгізіп, «Есім ханның Ескі жолы» деп аталған заң жинағын жасады. Қазақ тарихындағы бұл заң жинағының да түпнұсқасы бізге жеткен жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дьяконов И.М. Яковсон В.А. Гражданское общество в древности // Вопросы древней истории. -1998. —№17 —С.14-18.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Соч7 -2-изд7 —М ., 1925. —Т .3 —С .147-1597
3. Розов Н.С. Структура цивилизаций и тенденций мирового развития. — Новосибирск , 1992. -254 с.
4. Яковсон И.Ф. К вопросу о формационном подходе к изучению Древней истории // Вопросы древней истории. -1991.-№5. —С .40-45.
5. Тоинби А. Постигение истории. —М .,1991. — 356 с.